

BARVA V OBRAZU SYMPTOMŮ ZDRAVÍ A NEMOCI V ČESKÉM JAZYCE

Ivana KOLÁŘOVÁ

Abstrakt: *Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání předpokládá, že žák nejen získá informace o zdraví, o tom, jak zdraví chránit, o rizicích pro zdraví. Nedílnou součástí vzdělávacích programů však vždy byl požadavek na rozvoj komunikačních schopností včetně schopnosti komunikovat o zdraví a vyjadřovat se k tomuto tématu. Čeština disponuje bohatou slovní zásobou k tématu zdraví, nemoci, péče o zdraví, její součástí jsou jak výrazy užití v původním významu, tak přenesená pojmenování, obrazná vyjádření a frazeologie.*

Texty z různých stylových oblastí, zejména texty umělecké, popř. publicistické, ukazují, jak jsou pro postižení symptomů nemoci a zdraví využívána označení barev člověka, jeho pokožky: např. přirovnání s barvou žlutou je často využíváno pro obraz člověka nemocného, který má obličej žlutý jako vosk, voskově žlutý, podobně bývá se zdravým či spíše nezdravým vzhledem spojována barva šedá (šedý jako popel, popelavě šedý). V současné době máme k dispozici bohatý jazykový materiál – půlmiliardový korpus psaných textů současné češtiny. Při vysvětlení využití barev pro obraz zdravého/nemocného člověka je možné opřít se o znalosti z dalších oborů (např. z biologie a zdravotních věd).

Klíčová slova: *rozvoj komunikačních schopností, vzdělávací program, zdraví, názvy barev a symptom zdraví a nemoci v českém jazyce, přirovnání, obrazná vyjádření*

Mají-li si žáci osvojit schopnost komunikovat o zdraví v různých souvislostech, vyjadřovat vlastní názory na ně, jak to vyžaduje Rámcový vzdělávacího program pro základní vzdělávání (dále jen RVP ZV) ve vzdělávací oblasti Člověk a zdraví (v předmětech výchova ke zdraví a tělesná výchova, srov. RVP ZV, 2007: 72 n.), předpokládá to také rozvoj vyjadřovacích schopností, tj. promítnutí tematiky „zdraví“ do vzdělávací oblasti Jazyk a jazyková komunikace a předmětu český jazyk a literatura. Důležitou úlohu hraje četba: N. Siegllová (2008, 2009) a M. Šubrťová (2009) ukázaly, jak může četba vhodně volených literárních děl přispět k osvojení potřebných poznatků a dovedností v rámci tematických okruhů výchovy ke zdraví, texty o zdraví z umělecké literatury, publicistiky, umění i texty populárně-naučné bývají zařazeny do českého jazyka při probírání některého jazykového tématu ze

slovní zásoby nebo gramatiky, popř. včleněné do výuky cizích jazyků pro potřeby překladu, konverzace v cizím jazyce na dané téma.

Čtenba je současně považována za důležitý prostředek rozšiřování slovní zásoby a vyjadřovacích schopností. Pro rozvíjení vyjadřování žáků je důležitá jak kultivace produktivního tvoření vlastních textů či dovednosti reprodukce, tak rozvíjení schopnosti vnímat význam a smysl textu, slov užitých ve významu primárním (někdy se hovoří o významu základním) i pojmenování přenesených, s nimiž se pracuje zejména v hodinách literatury a literární výchovy – metafory, metonymie a přirovnáním. Zejména ve výuce českého jazyka a literatury a v dalších předmětech vzdělávacích oblastí Jazyk a jazyková komunikace, Umění a kultura, Člověk a společnost se předpokládá jak práce s textem zaměřená na interpretaci významů pojmových, tak významů konotativních, která k pojmovému významu přistupují právě u obrazných vyjádření, slov s citovým zabarvením, u individuálně pojatých významů a neobvykle užitého vyjádření (viz dále např. užití názvu žluté barvy pro postižení symptomu nemoci, různá využití barvy fialové, zelené...). Žáci tak postupně dokážou vnímat, proč autor zvolil právě to určité, a nikoliv jiné vyjádření. Přitom se mohou opírat i o znalosti získané v jiných předmětech (biologie, občanská výchova...).

Pro rozvíjení schopnosti porozumět textu a vnímat různorodost slovní zásoby v různých významových odstínech je možné využít především autentické texty umělecké literatury, sbírky textů lidové slovesnosti, k dispozici jsou též slovníky lidové frazeologie a idiomatiky (vyšel již slovník s přirovnáními, neslovesnými frazeologickými spojeními i rčeními, tj. frazeologismy se slovesy), popř. různé slovníky lidových rčení (např. známá publikace J. Zaorálka). Texty s přenesenými pojmenováními a obraznými vyjádřeními jsou řazeny i do učebnic pro 1. stupeň základní školy, několik diplomantek prokázalo schopnost dětí pochopit význam přirovnání i některých jiných frazémů i jejich aktivní znalost některých přirovnání.

Ve stati z r. 2009 jsme věnovali pozornost frazeologii se slovy *zdraví* (podstatné jméno) a *zdravý* (přídavné jméno) jako prostředku pro rozvíjení slovní zásoby, poznávání vyjadřovacích možností češtiny a současně podnět pro zamyšlení se nad pohledy na zdraví a nemoci a hodnotu zdraví. Frazeologie se slovy *zdraví* a *zdravý* je však jen jedním příkladem ukazujícím bohatství slovní zásoby k tématu zdraví vycházející z kulturní historie a tradic českého jazyka včetně jazyka lidového. Z těchto zdrojů vychází i další ukázka bohatství češtiny, odrážející možnosti vyjadřování pohledu na zdraví, nemoc a jejich vnější projevy: využití názvů barev jako prostředku postižení symptomů zdraví a (častěji) nemoci, charakterizace zjevu člověka svědčícího o nemoci, chorobě fyzické i o špatném psychickém stavu (především o projevech strachu). S takovým využitím názvů barev se setkáme i v dílech významných českých autorů J. Čepa a K. Schulze.

Nepřekvapí zřejmě využití **šedé barvy** pro postižení tísnivé atmosféry, popř. až jako prostředku pro obraz prostředí vyvolávajícího odpor: *První dojem byl ze všeho nejodpornější. Byl špinavý zimní večer, ulice od nádraží byla šedivá.* (Schulz 1998, povídka *Per amitia silentia lunae*: 55); *Kaluž vody hnila u cesty a vítr z továrních komínů sem zanášel palčivě štiplavý kouř, vše bylo šedé a zchátralé a toliko večerní temnota* (Schulz 1998, povídka *Blázen před zrcadlem*: 99) nebo *bledosti* jako symptomu nemoci. I podle české frazeologie může být člověk *popelavě*

šedý nebo *šedivý*, *šedý jako popel* (srov. SČFI¹, Přirovnání, 1984: 451), *bledý jako křída*, *mrtvolně / smrtelně / na smrt bledý* (srov. SČFI, Přirovnání, 1984: 34–35). Jako pozoruhodná se může jevit práce s názvy odstínů **barvy žluté** postihujících zjev člověka působící nezdravě, až chorobně: *Byl to malý, hubený človiček žlutavě chorobně pleť* (Schulz 1998, povídka Blázen před zrcadlem: 100); *Rozárka žlutla a kašlala* (Čep 1991, povídka Rozárka Lukášova: 56); *Amálka zošklivěla těhotenstvím, zežlutla, začala ho nenávidět* (Čep 1991, povídka Člověk na silnici: 299). V publikacích o frazeologii se však setkáme pouze s přirovnáním *žlutý jako síra*, které může postihnout i nezdravé vzezření člověka, ostatní – *žlutý jako citron*, *žlutý jako kanárek* – zpravidla takto negativně nepůsobí.

V současné době je k dispozici bohatý jazykový materiál z Českého národního korpusu – využíváme korpus psaných textů SYN, obsahující půl miliardy slov z autentických textů publicistických, uměleckých, odborných, literatury faktu.² V dřívějších zkoumáních jsme se zaměřili na přirovnání s barvami, postihujícími různé charakteristiky, tedy mj. i charakteristiky zdravého či nemocného člověka. Nyní se soustředíme na jiný typ – spojení příslovci s názvy barev.

Máme možnost elektronickou cestou nepříliš složitými třídícími postupy vybrat z uvedeného rozsáhlého korpusu českých textů pouze ty doklady, které nás zajímají, tj. v nichž barva charakterizuje člověka – pokožku a části těla (ruce, oči, vlasy...). Práce s korpusem není složitá a může být využita ve škole již od 2. stupně základní školy.

O vzezření signalizujícím nezdravost, nemoc/chorobu, únavu, špatný psychický stav (strach) vypovídá užití názvů barev:

- a) explicitně, tj. spojením názvu barvy s příslovci *chorobně*, *nezdravě*, popř. s výrazy znamenajícími nadsázku *smrtelně*, *mrtvolně*;
- b) implicitně, tj. přísouzením takové barvy člověku, která je pro něj netypická (*šedá*, *žlutá*), často ve spojení s příslovcem signalizujícím podobnost barvy barvě objektu (*popelavě bílý*, *voskově žlutá*) a která touto neobvyklostí vyvolává představu nemocného/chorobného vzezření.

A. Zřejmě není překvapující, že jako obraz symptomu ne zcela zdravě, až chorobně působícího zjevu člověka je využíváno slovo *bledý*. Podobně jako v literatuře se však při zobrazování symptomů „nezdravosti“ setkáváme i s barvou *žlutou*, a to častěji než s barvou *šedou*, nebo se *zelenou*. Na vykreslení obrazu ne zcela zdravého, nemocného nebo vylekaného člověka se spolu s názvy uvedených barevce spojení s příslovci *nemocně*, *chorobně*, popř. *smrtelně*, *mrtvolně* podílejí i další výrazy postihující takové symptomy (*shrbený*, *hubený*, *zarudlý únavou*, *sténající*, *potící se*; *vodnaté oči*, *propadlé*

1 Touto zkratkou citujeme následující publikace: ČERMÁK, F.; HRONEK, J.; MACHAČ, J.; ČERVENÁ, V. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 2. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1988, 511 s. ČERMÁK, F.; HRONEK, J.; MACHAČ, J.; ŠÁRA, J. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 1. Přirovnání*. Praha: Academia, 1983, 492 s.

2 Bliže srov. <http://ucnk.ff.cuni.cz> – resp. veřejný přístup ke korpusu na adrese http://ucnk.ff.cuni.cz/hledat_v_cnk.php, popř. tamtéž vysvětlení o možnosti získat přístup registrovaného uživatele. Z korpusu SYN, zahrnujícího dílčí korpusy SYN 2000, SYN 2005 a SYN 2006 PUB, jsou citovány ty doklady, v nichž zde není explicitně citován zdroj.

líce, prázdný pohled v očích; třást se, lapat po dechu, chodit shrbeně, vypadat staře, být na smrt vylekán).

Ukázky spojení názvu barvy s příslovcem *chorobně*:

- Pozoruje ho, hezký člověk, ale *chorobně* *bledý* a chodí hrozně *shrbeně*.
- Jeho obličej byl *chorobně* *bledý*, celý se *třásl* a vypadal, jako by byl *na smrt* vylekán.
- Vypadá *staře*, vlasy má téměř bílé, pleť *chorobně* *šedou*.
- Tmavočervená krev tvoří do očí bijící kontrast k *chorobně* *zelené* barvě těla.

Spojení názvu barvy s příslovcem *nezdravě*:

- Zavolal jsem na něj a lokty jsem si razil cestu. Někdo ho obral hrozně nakrátko, ve *vyzáblém* *nezdravě* *žlutém* *obličej* mi jeho oči připadaly jako talíře.
- Muž umírající za průhlednou zelenou zástěrou měl jednou týdně návštěvu. Každou neděli za ním přicházela smutná, *nezdravě* *bledá*, *obézní* žena s kyticí květin.
- Jakob Kahn ležel na velkém dvoulůžku pod červenou příkrývkou. Měl zavřené oči a *propadlé* *tváře*. Kůži na obličejí a na rukou měl *nezdravě* *bledou*.
- Chvilku na to zamířil ke dveřím dr. Friss, dánský filozof a jeden z překladatelů Schweitzerových prací, který tu byl na návštěvě a jehož pokožka nyní nabyla *nezdravě* *zeleného* *odstínu*. (z literatury faktu).

Příklady využití nadsázky:

Spojení názvu barvy s příslovcem *mrtvolně*:

- Flynn rozeznával tracheální trubici, která mu stále ještě trčela z úst, *mrtvolně* *bledou* *pleť* a otevřené oči, které vypadaly jako živé...
- Ze zářící královny popu je dnes totální vrak. Poznamenaná drogami, v *očích* *prázdný* *pohled*, *mrtvolně* *bledá* *pokožka*.
- Stephanie byla *mrtvolně* *bledá* a měla zavřené oči. Vypadalo to, že nedýchá.

Spojení názvu barvy s příslovcem *smrtelně*:

- Jedno primitivní nosítko stálo vedle druhého a na všech leželi *sténající*, *potící* *se*, *smrtelně* *bledí* *lidé*, kteří v dusivém pachu výkalů a jodoformu *lapali* *po dechu*.
- „Panebože, mami, tobě je špatně?“ *Obličej* *měla* *strnulý* *a* *smrtelně* *bledý*, a oči jako by jí hluboko *zapadly* *do důlků* a okraje víček byly *zarudlé* *únovou*.
- Seznámila se též s robustním, bystrým Peršanem se *smrtelně* *zelenýma* *očima*...

Barva *žlutá* i barvy další jsou chápány jako obraz symptomu poruchy zdraví z toho důvodu, že jsou pro pokožku člověka nezvyklé, a to i bez užití charakterizačních příslovci *chorobně*, *nezdravě*, *mrtvolně*, *smrtelně*. Pojí se někdy s příslovci, která plní funkci přirovnání, tj. charakterizačními, odvozenými od přídavných jmen látkových – *voskově*, *pergamenově*, *popelavě*. Často se pojí právě s barvou *žlutou* a *šedou*:

- Pokladník Carter byl muž ve středních letech s nevzrušeným, *trvale* *omrzelým* *výrazem* v *tváři* a *pergamenově* *žlutou* *pleť*.
- I u stolu seděl muž s *pergamenově* *žlutým* *obličejem* a *bledýma* *vodnatýma* *očima* nad *propadlýma* *lícemi*.
- Artur byl příšerně nervózní. Už od Lonsdalova případu byl přepracovaný a poslední dobou hrozně ztloustl. V obličejí byl *popelavě* *šedý* a *viditelně* *zestárl*.
- ...a správce našel, co hledal, v muži s *popelavě* *šedou* *pleť*, prošedivělým plnovousem a rychlýma, všímavýma očima.

Také obohacení barvy o odstín šedé bývá pojímáno jako symptom problémů zdravotních či psychických:

- Ti dva chlápci byli úplně stejný. Musely to být dvojčata. Dokonce se stejně pohybovali. *Plet*, nebo co to bylo, *měli šedavě žlutou, jak z gumy*.

Prisouzení barev *zelené* nebo *bílé* lidskému obličejí znamená většinou výraznou nadsázku. S užitím barvy *bílé* jsme se setkali spíše v textech vážných:

- „Tolik jsem jich ještě neviděla,“ řekla Anežka. „Člověk se skoro bojí dýchat. „*Její obličej se zdál teď v šeru docela bílý*, rty byly pootevřeny a oči vracely dlouhé paprsky světla, jako když otáčí diamantem...
- Otcovo pevné sevření mě zarazilo. Podíval jsem se na něj. Šlachy na krku se mu napínaly a v *křídově bílém obličejí* se mu zračil strach. Výraz jeho tváře mě ještě po léta strašil ve snech.
- Stačili jsme si sundat pláště a rozhlédnout se trochu kolem, než budoucí paní domu sklopýtala na chvějících se nohou dolů do haly. Obličej měla *popelavě bílý strachem*, pohled nepřítomně bloudivý.
- Znovu se odmlčel a přitiskl klouby prstů k ústům, jako by chtěl potlačit náhlý příliv citů. Když ruku odtáhl, *jeho rty byly skoro bílé*. Troy diskrétně položil fotografii na stůl.

Užití *zelené* barvy znamená spíše žertovnou nadsázku:

- Chci-li udělat radost dětem a jejich kamarádům a také sobě, sjíždíme terény brdských lesů. Ačkoliv *obličej*e chlapců bývají *často zelené*, Maverick s pohonem všech čtyř kol, redukcí a uzávěrkou zvládně sklony, nerovnosti, bláto, sníh i škarpy bez jakékoliv újmy na voze či osádce.
- „...I když jsem se pořád snažil myslet na něco jiného, před závodem jsem pomalu nespal,“ vzpomínal po příletu do Prahy Palouš, závodící za AMK Hořice. „Když jsem ale při slavnostním nástupu zahlédl vynervovaného Hasenaku, který *byl v obličejí úplně zelený*, uklidnil jsem se. Závod už jsem pak jel v pohodě.

Zpravidla při zobrazení člověka v okamžiku velkého fyzického vypětí, popř. někdy až v kritickém stavu, bývá využívána barva *fialová*, někdy i v kombinaci s dalšími barvami:

- *Ve tváři bílé jako stěna svítily červené oči a sytě fialové rty*, ústa sípala po dechu a tělo se hroutilo. Veslovod reprezentační osmiveslice Radek Zavadił takhle vyhlížel poté, co jeho loď dojela jako pátá, poslední v kvalifikačním závodě pro olympijské hry na jezeře v Luzernu.
- Mnich dělal, co mohl. Nemotorně si klekl na jedno koleno. *Obličej měl temně fialový*, jako kdyby se mu pod pokožkou nahromadila sražená krev. Zasténal, chytil se za hrdlo a rozhalil si halenu, protože se mu těžko dýchalo.
- Lezli nahoru, starý byl v *obličejí skoro fialový*. Chytil se za srdce. Ale šel, lez jak brouk. Zas sebou praštil, obličejem do kaluže. Chropěl. Mladší ho zvedl.

Naopak u jiných částí těla (např. u zubů) je *bílá* symbolem zdraví:

- Jasně oči, *porcelánově bílé zuby*, růžový jazyk - to byly jediné lidské barvy, které zůstaly na jejím těle.

Jako symptom zdraví i symptom nemoci může fungovat barva *červená*. Ta se objevuje jako v textech čerpajících z lidové slovesnosti jako symbol zdraví, svěžesti – srov. např. *vyspat se do červena* (Zaorálek 2000: 36), v přirovnáních jsou zdravé *tváře (červené) jako jablíčka, jako růžičky* (SČFI, Přirovnání, 1984: 419) – srov. též následující texty:

- Ale jí to jen potěšilo. Když jsme se loučili, *tváře* měla *krásně červené* a oči jí zářily.
- Ale zničehonic potká holčičku, která *se mrazu ani rýmy nebojí, má červené tváře*.
- Měl *zdravě červenou barvu* a ve vlasech brilantinu a voněl semišem a čistým tvídem.

Ovšem i v českých přirovnáních se objevuje *červený jako v jednom ohni, horečnatě červený, oči červené jako králik*. V textech odborných s lékařskou tematikou bývá červená jedním ze symptomů nemoci nebo poruchy:

- V obličejí exantém nebývá, ale *kůže* zde je s výjimkou úst a brady (cirkumorální výbled) *difúzně červená*.
- Apis se používá na alergické reakce po štípnutí hmyzem, když *kůže* velmi rychle napuchne a je *jasně červená*.
- Vitamin P, taktéž obsažený v karotce, zas stahuje nepěkně *červené rozšířené cévky* v obličejí a dekoltu.
- Koho z horka bolí hlava, nadměrně se potí, je ospalý a otupělý a jeho *kůže* je růžově červená a její povrch vypadá jako kůra pomeranče, tomu podle Vančůřkové pomůže lék jménem Apis mellifica (pět granulek každých 10 minut).

popř. tyto odborné poznatky využívají autoři uměleckých textů v obrazech někdy až naturalistických:

- Cyklista, který v závodě vedl o dvě minuty, trpěl hrozně bolestivým opruzením. Seděl skoro na kříži. Měl hodně *červený krk* a blond vlasy vybledlé sluncem.
- Eliška... tyfus... lehounce ji odhrnul a vpadl do pokoje. Ovanul ho zápach léků – a tam v koutě na posteli, proti zlatému světlu jarního odpoledne, ostrý obrys její hlavy! Ležela naznak, v tváři byla *ohnivě červená*, oči měla sklené a strašně chroptěla.

Při práci s texty obsahujícími takto využitě názvy barev je možné spojit poznatky získané v českém jazyce a literatuře i z dalších oborů: např. z oblasti Člověk a zdraví (z biologie člověka), popř. Člověk a společnost (znalosti o lidových zvycích, představách o barvě jako projevu zdraví či nemoci), které umožní vysvětlit (usoudit), proč autor textu užil např. právě obraz bílé nebo žluté barvy pro postihnutí symptomu nemoci. Názvy barev tvoří také základní slovní zásobu při učení se cizím jazykům, při eventuálním překladu textů z češtiny do cizího jazyka je však třeba odlišit, v jakém významu a s jakou funkcí je pojmenování barvy užito, neboť to může ovlivnit překlad. Užití barev jako symptomu zdraví a nemoci je tedy určitou formou komunikace o zdraví a nemoci, při níž je možné propojit různé vzdělávací oblasti.

COLOR IN SYMPTOMATIC IMAGES OF HEALTH AND DISEASE IN THE CZECH LANGUAGE

Abstract: General Educational Program for Basic Education posits that the student will not only receive information about health, its protection and inherent risks. An integral part of all educational programs has always been the intent to develop communication abilities, including the ability to communicate and express opinions on the subject of health. There is a rich vocabulary in Czech dealing with the issues of health, which includes words usable either in their basic or their symbolic sense, figurative expressions and phraseology.

Texts of different stylistic genres, especially those of artistic or journalistic nature, show how references to a person's color, or perhaps skin, are used to convey the symptoms of health and disease. For example, comparisons with yellow color are frequent in the images of sick people, whose face may be yellow as wax, or waxy yellow. Likewise, gray color tends to be associated with, unhealthy appearance (gray, as ashes,

ashen-gray). At present, there is a wealth of linguistic materials we can access – a half-a-billion word collection of written texts in contemporary Czech. When explaining the use of color to characterize a healthy or an unhealthy individual, it is possible to draw on the knowledge gleaned from other studies (such as biology and medicine).

Keywords: development of communication skills, educational program, health, color references and symptoms of health and disease in the Czech language, comparison, figurative expressions